

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARINA TARİHSEL BİR ÖRNEK: OSMANLI VAKIFLARI

Abdülkadir BULUŞ*

Özet

Osmanlı Devleti'nin en önemli kurumlarından biri vakıflardır. Osmanlı vakıflarının fonksiyonları ele alınarak vakıf geleneğinin Türk toplumundaki tarihsel temeli tespit edilebilir. Osmanlı vakıfları günümüzdeki Sivil Toplum Kuruluşları'na benzer fonksiyonlar görmüşlerdir. İlk olarak, Osmanlı vakıflarının sivil toplum kuruluşu olup olmadıklarının tespiti için, teorik olarak sivil toplum kuruluşlarının ayırt edici özelliklerine değinilmektedir. Osmanlı vakıflarının bu özelliklerin pek çoğuna sahip olduğu görülmektedir. Daha sonra günümüzde STK'na biçilen işlevler göz önünde tutularak Osmanlı vakıflarının tarihsel olarak gördüğü fonksiyonlar üzerinde durulmaktadır. Böylece verilen örneklerle, sivil toplum düşüncesi ve teorisi ile Osmanlı vakıfları arasında bir karşılaştırmanın mümkün olup olmadığı araştırılmış olmaktadır. Özellikle A.B. ile Türkiye arasında süren tam üyelik müzakereleri nedeniyle, önümüzdeki yıllarda STK eliyle yürütülen yoksullukla mücadele, eğitim, mesleki eğitim ve yeterlilik projelerinin nicelik ve nitelik olarak artması beklenmektedir. Sonuç olarak, tarihsel olarak vakıf kültürüne sahip olması, Türkiye'nin STK temelli, kamusal projeleri yürütme becerisine sahip olduğunu ve özellikle sosyal yardımlaşmaya yönelik girişimlerin giderek yayılması bu becerilerin daha da geliştirilebileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı ekonomisi, Osmanlı vakıfları, Sivil Toplum Kuruluşları, Üçüncü Sektör.

Abstract

Of the most important Ottoman State institutions, one is certainly the foundations (*vaqf*). The historical basis of the foundation tradition could be determined by considering the Ottoman foundations. The Ottoman foundations served similar functions, resembling today's Non-Governmental Organizations (NGOs).

In this study, first, the distinctive characteristics of NGOs are discussed to determine whether the Ottoman foundations were NGO's or not. It has been found out that the Ottoman foundations have very many of these characteristics. Then, in view of the functions of NGOs

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, akbulus@selcuk.edu.tr

nowadays, those of the Ottoman foundations have been historically emphasized. Thus, it has been studied whether or not a comparison between the Ottoman foundations is possible by means of the theory of civil society by giving examples. Especially because of the full membership negotiations between European Union (EU) and Turkey, NGO-conducted work in the years to come is expected to reduce poverty, and to increase education, vocational training and qualifications both in quantitative and qualitative terms. Consequently, historically Turkey's cultural heritage of foundation denotes that it possesses the skills to execute public projects, especially those directed to social solidarity and to increase the efficiency of such projects.

Key Words: Ottoman economy, foundations (vaqfs), Non-Governmental Organizations, Third Sector.

Giriş

Tarihsel olarak dünyanın en önemli devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin önemli müesseselerinden (kurumlarından) biri de, *vakıflardır*. Sivil toplum kuruluşları (STK**) ise günümüzde birey ile devlet arasında yer alan önemli kurumlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmanın amacı, günümüzde STK'na biçilen işlevler göz önünde tutularak Osmanlı vakıflarının tarihsel olarak gördüğü fonksiyonlar üzerinde durmaktır. Böylece vakıfların hem Osmanlıda hem de genel olarak Orta Doğu'daki belli bir izdüşümünden verilecek örneklerle, sivil toplum düşüncesi ve teorisi ile Osmanlı vakıfları arasında bir karşılaştırmanın mümkün olup olmadığı araştırılacaktır.

Ekonomik politikalar açısından ise, yoksullukla mücadele politikaları ve gelir dağılımı dengesizliklerinin düzenlenmesinde STK'nın oynayabileceği rol son zamanlarda daha iyi anlaşılmıştır. Şaşırtıcı bir biçimde küresel ekonomik sistemin teorik temellerini atan liberal ekonomik sistemde, *sosyal sorumluluk* adıyla lanse edilen kavramın da özünde, bir takım projelerin sivil bazı girişimler eliyle yürütülerek bir takım sorunların çözülmesi için STK'nın bir araç olarak kullanıldığı düşünüldüğünde, önümüzdeki yıllarda STK eliyle yürütülen yoksullukla mücadele, eğitim, mesleki eğitim ve yeterlilik projelerinin nicelik ve nitelik olarak artması beklenmektedir. Özellikle A.B. ile Türkiye arasında süren tam üyelik müzakereleri konunun bu yönünün daha derinlemesine analiz edilmesini gerektirdiğini düşündürmektedir. Çünkü tarihsel olarak vakıf kültürüne sahip olmak Türkiye'nin STK temelli, kamusal projeleri yürütme becerisine sahip olduğunu ve özellikle sosyal

** Bundan sonra Sivil Toplum Kuruluşları yerine STK kısaltması kullanılacaktır.

yardımlaşmaya yönelik girişimlerin giderek yayılması bu becerilerin daha da geliştirilebileceğini göstermektedir.

2. Dünya Savaşı'ndan sonra artan sosyal refah devleti uygulamalarının giderek sürdürülebilir olmaktan çıktığı ve sosyal refaha yönelik bir kısım hizmetlerin özel ya da sivil girişimler eliyle yürütülmesine yönelik bir eğilim olduğu bilinmektedir. Başka bir deyişle, devlet eliyle sosyal politikalar yürütülmesi eğilimi giderek sorgulanır bir hale gelmiştir. Bu yüzden sosyal refah uygulamalarını genişletmek veya geliştirmek giderek sivil toplum girişimlerinin yaygınlaşması ile mümkün olacak gibi görünmektedir. Bu anlamda üç kıtada etkinlik göstermiş bir devletteki gelişmiş vakıf uygulamalarına bu gözle de bakıldığında, tarihsel olarak Osmanlı deneyiminden alınacak derslerin günümüz Türkiye'si için ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşıl-maktadır.

I. SİVİL TOPLUM KAVRAMI

1.1. Sivil Toplum Nedir?

Sivil Toplum, *belli bir yasal düzenleme içerisinde gönüllülük esasına dayalı olarak kendi kaynaklarına sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde örgütlü bir sosyal yapılanma* olan tanımlanmaktadır. Tanımı gereği sivil toplum kuruluşlarının varlığı devletin böyle bir oluşuma izin vermesi ile yakından ilintili olduğundan, totaliter rejimlerde *özerk* sivil toplum kuruluşları olamaz (Sarıbay, 2000: 101). Michael Walzer, Edward Shils, Lary Diamond, Jean Cohen, Andrew Arato ve Augustus Richard Norton gibi bilim adamlarının sivil toplum kavramına dair tanımlamalarında dikkati çeken ortak nokta hepsinin, sivil toplumu devlete karşı, devletle zıt bir şekilde değil devletle yan yana tanımlamalarıdır. Hepsinde ortak olan nokta, sivil toplumun sürekliliğinin ancak sivil toplumun sınırlarının devlet tarafından belirlenen sınırlar içerisinde benimsenmesi ile mümkün olduğudur. Yine, sivil toplum özel çıkarlar ile değil kamu çıkarları ilgilenmeli ve bünyesinde çoğulculuğu barındırmalıdır (Başkan,2000: 282-284; Yıldırım, 2004: 46-48). Özetle, devletten özerk, yasal düzenlemelere tabii, gönüllülük esasına dayanan bir sosyal yapı olmak sivil toplumun ayırt edici özellikleridir denilebilir.

1.2. Osmanlı Vakıflarının Sivil Toplum Niteliği Taşıyıp Taşımadığı Sorunu

Osmanlı Devleti, kabaca düzenli ordu mensupları, bürokrasi ve ulema-dan ibaret askeri sınıf ile köylü reaya, tüccar ve esnaftan oluşan üretken sınıf olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı. Devletin esas kaygısı vergi kaynaklarını korumak ve vergi hâsılatını azamiye çıkarmak olduğundan diğer bayındırlık hizmetleri ve sosyal faaliyetlerle pek ilgilenmemiştir. Devlet, vergi ile ilgili olduğu için pazara karışmış ama üretken sınıfların kurumları (loncalar, kethüdalık) ile yapılan faaliyetin biçimi ile ortak yaşam mahallerine karışmamıştır. Bunlar ise devrin sivil toplum kuruluşları sayılırlar (İnalçık, 2000: 90-91). Osmanlı Devleti'nde ve genel olarak İslam toplumlarında eşraf, hisbe, tarikatlar ile esnaf ve zanaatkâr birlikleri, Batı toplumlarındaki aydın, zümre, dernek, parti ve meslek kuruluşlarının muadili sivil toplum kuruluşlarıdır (Sarıbay, 2000: 109).

Vakıfların sivil toplum kuruluşu niteliği taşıyıp taşımadığı, siyasal anlamda vakıflar ile devlet arasındaki ilişkilerin boyutuna ve niteliğine bağlıdır. Özel kimseler tarafından kurulan vakıfların sivil toplum kuruluşu sayılabileceği rahatlıkla söylenebilir. Yönetici kesim tarafından kurulan vakıflar ise toplumsal hizmetlerin sunulmasında kullanılan kamu politikasının bir aracı olarak değerlendirilebilir (Güran,2006: 1-2). Vakıflar ileride görüleceği üzere bu anlamda bir sivil toplum kuruluşu olarak Osmanlı ve Orta Doğu'da büyük işlevler görmüşlerdir. Dahası, kendilerine ait gelir kaynakları olması, bunların devletle toplum arasındaki ilişkilerde bağımsız bir rol oynama potansiyelini artırdığı için aktif ve özerk sivil toplum kuruluşları olma niteliğini, günümüzdeki kimi sivil toplum kuruluşlarından daha fazla hak etmektedirler. Ancak, Osmanlı vakıf sisteminin devletin denetiminin tamamen dışında olmayan bir özerklik ve demokratiklik niteliklerine sahip olduğu görülmektedir. 18.yüzyılda vakıf kurucularının % 80-90'ının askerî zümre mensupları; % 10-20 kadarının ise reaya olduğu görülmektedir. Büyük vakıf kurucularının % 14'ünün köle asıllılar olması ise vakıf uygulamasının ne kadar yaygın olduğunun bir göstergesidir (Tabakoğlu,2007: 160-161).

Büyük vakıflar, sadrazam, şeyhülislam, baş defterdar, kadı, Enderun, daru's-saade ve babü's-saade ağaları, iç hazinedar başı, nakibu'l-eşraf gibi devlet görevlilerinin nezareti altındaydı (Tabakoğlu,2007: 229-230).

Askeri sınıfa mensup olanların mevcut vakıfların büyük bir çoğunluğunun kurucuları olmalarını, hizmetleri süresince gelir ve servet açısından rea-

yadan üstün olan bu sınıfın, hizmetleri bittikten sonra müsadere (Pamuk,1990: 75-76) uygulamasından dolayı servetlerini yitirmelerinin önüne geçme stratejisine bağlayan görüşler vardır. Ancak askeri sınıftan ve diğer bazı vakıf sahiplerinin vakıf kurma amaçları bu olsa idi, bu kimselerce gelir getiren eserlerin daha çok yapılması gerekirdi. Özellikle bazı büyük vakıfların sahipleri ile askeri sınıftan “hadım” bazılarının vakıf kurma amacının yalnızca ailelerine gelir transferi yapmak olmadığı aksine hayır amaçlı olduğu ileri sürülebilir. Fakat bazı büyük topraklarda padişahın nadiren verdiği “mülkname” isimli belgelerle özel mülkiyete dönüşmüş bazı geniş toprakların zamanla merkezi bütçenin kontrolü dışında kalan “evlatlık vakıflar” a dönüştüğü bilinmektedir. Evlatlık vakıfların oranı zamanla özellikle 17. yüzyıldan sonra büyümeye başlamış ve vakıflar tımar sistemi dışında kalan “aile vakıfları” biçimine dönüşmüşlerdir (Tabakoğlu, 2007: 61,233-234).

Vakıflara yöneltilen diğer eleştirilere bakıldığında bunların, vakıfların yoksulluğu ve tembelliği teşvik ettiği, Osmanlı ve İslam toplumlarının ekonomisini geriletmediği, malların serbestçe dolaşımını engellediği, devlet arazilerinin mülkleşmesine yol açtığı ve müsadereye karşı bir önlem olarak kuruldukları şeklindeki eleştiriler olduğu görülmektedir (Sarıcaoğlu,2007: 53-61). Bu eleştirilerin hepsinde bir parça haklılık payı bulunduğu söylenebilse bile, eleştiri konusu edilen hususların sorumluluğunu yalnızca vakıflara bağlamak basit ve kolaycı bir değerlendirmedir. Çünkü ekonomik ve sosyal değişim ve gelişimi yalnızca tekil bazı faktörlere bağlayan bir yaklaşım içerisinde, Osmanlı toplumundaki ataleti ve gerilemeyi vakıflara bağlamanın bilimsel bir yanı olmadığı açıktır. Bu nedenle vakıfların toplumda oynadığı role bakılarak, toplum için olumlu mu yoksa olumsuz mu olduklarının tespit edilmesi daha gerçekçi bir tutumdur. Bu açıdan bakıldığında vakıfların Osmanlı toplumunda 19. yüzyıla kadar hayli etkin ve genel olarak olumlu bir rol oynadığı, Tanzimat’tan sonra etkinliği düşük bir rol oynadığı görülebilmektedir.

Sonuç olarak, vakıflara yönelik eleştirilerin temel noktasını vakıf kurma amacının müsadereye kurtularak, sermaye birikimi imkânının kısıtlı olduğu bir ortamda kendisinden sonraki nesillere mal aktarmak olmak olduğu eleştirisi oluşturmaktadır. Ancak bu açıdan yaklaşıldığında Osmanlıdaki vakıf uygulamalarının evlatlık vakıflara olanak tanıyan bir yönü varsa, bu durumdan istifade edip de evlatlık vakıf kuranları suçlamak da mümkün değildir (Güran, 2006: 4). Dolayısıyla daha önce de temas edildiği gibi, esas gayenin sonraki nesillere mal aktarmak olması için, kurulan vakıfların önemli bir kısmının sürekli gelir getirici faaliyetlere yatırım yapıyor olmaları gerekirdi.

Vakıfların “serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetime esasına göre” faaliyet gösterdiği ve devletin gücüne bağlı olarak “hizmet anlayışı genişleyip daralan” bir sektör olduğu (Öztürk, 2005: 19) dikkate alındığında, vakıfların günümüzde “üçüncü sektör” denilen kamu ve özel kesim dışında kalan bir kategoride konumlandırılabilmesi mümkündür. Örgütlülük, özerklik ve özel alanlar devlet arasında aracılık noktaları bakımından vakıfların ne derece sivil nitelik taşıyıp taşımadığı vakıfların STK niteliğini taşıyıp taşımadığının tespiti için önemli teorik özelliklerdir. Bu özellikleri taşıyan kuruluşlara STK denilmekteyse vakıfların, kamu ve özel sektör dışında kalan, toplumsal hizmetleri ve sosyal dayanışmayı amaçlayan, kâr amacı gütmeyen özerk ve örgütlü sosyal girişimler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Sivil niteliği baskın bir girişimin önemli derecede kamusal bir rol icra edebilmesi vakıfların en önemli özelliklerindedir.

II. VAKIF ve VAKIFLARIN OSMANLI DEVLETİNDEKİ GENEL GÖRÜNÜMÜ İLE FONKSİYONLARI

2.1. Vakıf ve Osmanlı’da Vakıfların Genel Görünümü

Vakıf deyim olarak, bir kimsenin mülkünü dinî veya sosyal bir gayeye ebedi olarak tahsis etmesidir (Tuş, 2001: 158)¹. İslam dünyasında ve Osmanlılarda bugün devlet eliyle sunulan kamu hizmetlerinin pek çoğu, hali vakti yerinde olanların kurduğu vakıflar aracılığıyla yerine getirilmekteydi. Başka bir deyişle, vakıflar dinî ve içtimaî (sosyal) müesseseler olarak değişik sosyal ve kamusal hizmetleri de yerine getiren müesseselerdir. Esasen vakıflar dini ve sosyal fonksiyonlarını, vakfın bu amaçlarını yerine getirmesini sağlayan akarat veya gelirleri ile yerine getirmekteydiler. Dolayısıyla kimi vakıfların gelir kaynakları bir hayli zengin olabildiği gibi, içinde bulunduğu toplumda gördüğü işlev ve yerine getirdiği fonksiyonlar da çok fazla olabilmekteydi (Tuş, 2001: 158-159). Kurucularının kimliğine göre ve gerçekleştirdikleri hizmetlere göre, vakıfların üst sınıflardan muhtaca doğru servet transferine aracılık ederek toplumdaki gelir dağılımını düzenleyen bir kurum gibi işlev gördüğü söylenebilir (Öztürk, 2005: 15).

Vakıfların bazı vergilerden muaf tutulmuş olmaları vakıf kurmayı teşvik edici bir unsur gibi görünmektedir. Vakıflar olağan üstü hallerde, özel-

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Tuş, 2001: 158); (Güler,2002: 5-19); (Akbulut, 2007: 63-72) ; (Deniz, 2007: 73-85).

likle harp zamanlarındaki masraflara karşılık olarak tebaadan alınan hizmet, eşya ve para şeklindeki bir vergi olan avarız vergisi ve tekâlif-i örfiye gibi bazı vergilerden muaf tutulmuşlardır (Orhonlu, 1990: 57 ve 101). Yine örfi vergilerden şakka ve devşirme yükümlülüğü (*Mühimme Defteri 90*, 1993: 240) ile öşürler, resimler, cürm-ü cinayet, bad-ı hevâ, mâl-ı gâib, resm-i arûsane, kul ve cariye müjdegânesi, yava, kaçgun, beytü'l mal-i amme ve hassa, tapu-ı zemin gibi vergilerden de muaf tutuldukları bilinmektedir (*Mühimme Defteri 90*, 1993: 226).

Vakıfların, Anadolu Beylikleri döneminde güçlenmeye başladığı görülmektedir. Vakıf kurma amaçlarına bakıldığında hayır amacı dışında, Beylerin siyasi meşruiyetlerini artırmak için vakıf kurup vakıf kurmayı da destekledikleri söylenebilir. Anadolu Beylikleri zamanında kurulan vakıfların % 45.16'sının dini, eğitim, barınma ve iâşe amaçlı kurulan hayrî vakıf olduğu görülmektedir. % 35.48'i yarı hayrî yarı zürri (evlatlık) vakıf iken, % 19.35'inin ise zürri denilen evlatlık vakıf olduğu görülmektedir. Yine vakıf kurucularının % 87.09'unun hanedan üyesi veya bey ailesine mensup olması dikkati çekmektedir (Yüksel, 2007: 38-39).

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk vakıf bir rivayete göre Osman Gazi'nin fethettiği Ermeni Derbendi'nde (İnegöl yakınlarında bir mahal) Kumral Baba zaviyesi için tahsis ettiği vakıf arazileri iken, diğer bir rivayete göre ise Orhan Bey'in vakıflarıdır (Güler, 2002: 16).

17. yüzyılın ortalarına ait H.1072/1661-62 bütçesinde tüm Osmanlı ülkesinin geliri yaklaşık 2 milyar 400 milyon akçe olarak kaydedilmektedir. Bu gelirden yaklaşık 582 milyon akçesi İstanbul ve merkez geliri olarak kaydedilmektedir. Dolayısıyla bütçenin dörtte üçü tımar ve vakıf düzenine tabi olanlar için sarf edilmekteydi (Tabakoğlu, 1985: 18). 1527-1528 bütçesinin % 12'sinin idari-mali özerklikle gelirleri belli hizmet hasredilmiş vakıflara tahsis edildiği görülmektedir (Tabakoğlu, 1985: 51). Sahip oldukları iktisadi güç yanında vakıflardan maaş alan görevli sayısı da bir hayli yüksektir. Örneğin, 18. yüzyılda vakıflardan maaş alanların sayısı 86.915 kişiyi bulmuştu (Güler, 2002: 17). Osmanlı ekonomisinin 17. yüzyılda % 15.97'sinin, 18. yüzyılda % 26. 80'inin ve 19. yüzyılda ise % 15,77'sinin vakıfların elinde olduğu ifade edilmektedir. Vakıflarda istihdam edilen ve dolayısıyla vakıflardan maaş alanların sayısındaki değişimler aynı zamanda vakıfların ekonomideki ağırlığının değişmesini tespit için kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'nın son zamanlarında vakıflarda istihdam edilen personelin % 8.23'ü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise % 12.68'i vakıflarda istihdam ediliyordu. Vakıfların istihdamdaki ağırlığı daha sonra süratle

azalmış ve 2000'li yıllarda vakıfların istihdamdaki payı % 1'lerin altına düşmüştür. Avrupa ülkelerinde çalışan nüfusun % 5'i sosyal ekonomi diye tabir edilen şekilde üçüncü sektör denilen NGO'larda istihdam edilirken, ABD'de üçüncü sektörde çalışan sayısı 8 milyonla genel nüfusun yaklaşık % 3'ünü oluşturmaktadır (Öztürk, 2007: 19-20).

Vakıfların gelir kaynakları olarak dükkân, bağ, bahçe, hamam gibi mülklerden elde edilen gelirlerden maaş alanların maaş almaları, ilgili mülklerin sağlam bir şekilde işletilmelerine bağlıydı. Eğer bu mülkler harap veya tamire muhtaç ise, önce tamir edilmeleri daha sonra buralardan maaş alanlara maaş ödenmesi gerektiğine dair hükümler dikkat çekicidir (*Mühimme Defteri 90*, 1993: 47).

2.2. Osmanlı Vakıflarının Önemli Fonksiyonları

Osmanlı devletinin vakıf bakımından zenginliği nedeni ile bir *Vakıf Medeniyeti* olarak adlandırıldığı da bilinmektedir. Vakıfların özellikle kimsesiz ve yetimleri gözeten fonksiyonlar yerine getirmesi dini maksatla hayır amaçlı vakıf kurma geleneğini doğurmuştur. Osmanlı toplumunda vakıfların yaygınlığının bir nedeni de, gerek kontrol edilen toprakların genişliği gerekse de devrin teknolojik imkânlarının sınırlı olmasından dolayı devletin merkezi otoritesinin her yerde güçlü ve sürekli kılınmasındaki güçlülüktür. O zamanki devletlerin şimdiki devletler gibi tüm toprakları üzerindeki merkezi hâkimiyetlerini sağlamaları o denli kolay bir hadise olmamıştır. Mesela belediye veya belediyeçilik biçimindeki yerel yönetim ve demokrasi geniş anlamda bütün kurumlar üzerinde hâkim merkezi bir devlet otoritesi doğduktan sonra ortaya çıkmıştır (Ortaylı, 2000: 1).

Vakıflar, dini amaçlarla yakından ilişkili olmakla birlikte, Osmanlı toplumunda da günümüzde olduğu gibi yalnızca dini bir kuruluş olmaktan çok belediyeçilik hizmetlerini yerine getiren sosyal kuruluşlar olarak algılanmaktadır. Vakıf bu yüzden yalnızca dini bir görevi yerine getirme amacı dışında, sosyo-ekonomik sorunların çözümü amacını da yerine getirme bakımından Osmanlı dünyasının en önemli kurumlarından biridir (Akbulut, 2007: 71).

2.2.1. Temizlik, Zabıta, Yangın Söndürme Gibi Belediyeçilik Hizmetleri ve Vakıflar

İstanbul'dan yerel ihtiyaçların algılanması ve giderilmesi mevcut imkânlarla o kadar kolay olmayabilmektedir. Bu ise sosyal ve kamusal bazı

hizmetlerin ancak sivil girişimlerle yerine getirilmesi anlamına gelmekte ve vakıfların kurulması ve yaşatılması için güçlü bir motif olmaktadır. Nitekim Osmanlı'da şehir ve kazalarda pek çok sosyal hizmetin vakıflar eliyle yürütüldüğü görülmektedir. Vakıflar yerine getirmese bu hizmetlerin devlet eliyle sunulması icap edecektir. İmparatorluk zamanlarında mahalli idari birimlerin güvenliği veya şehirlerdeki mahallelerde bile, yangın söndürme, temizlik, güvenlik işleri komşularca hep birlikte yerine getirilmekteydi. Tabiri caizse bu tür işlerin yerine getirilmesi o birimde yaşayanların sorumluluğunda idi. Tabii ki her durumda bu durum her ne kadar güçlü bir sivil girişim ve sorumluluğa işaret ediyorsa da, bazen olumsuz bazı durumlara da yol açabilmekteydi. Örneğin, Tanzimat'tan sonra idari yapı değişimi neticesinde, vergi muhassıllarının usulsüzlüklerinin önüne geçmek için köy muhtarlarına verilen vergi tahsili görevinin suiistimal edildiği görülebilmektedir. Vergiyi tahsil ettikleri halde mükellefe makbuz vermeyen muhtarlardan bazıları ödenen vergiyi zimmetine geçirip merkeze eksik bildirimde bulunmaktaydılar. Veyahut ödenmiş vergiyi yeniden mükelleften tahsil etme cihetine gidebilmekteydiler (Ortaylı, 2000: 114-116).

2.2.2. Sağlık, Eğitim, Barınma ve Adli Binaların Bakımı Hizmetleri ve Vakıflar

Devletin sosyal yardım alanındaki fonksiyonlarının vakıflarca yerine getirilmesi Osmanlı klasik devrinde tamamen vakıfların elinde idi denilebilir. Tanzimat sonrası belediyeçilik ve belediyeler gelişmeye başlamışsa da eski devirde yerine getirilmesinde alışlagelen vakıfların hizmetleri kadar başarılı olunamıyordu. 1845'de İstanbul'daki çiçek salgınından sonra modern bir sivil hastane olan Gureba Hastahanesi kurulması için teşebbüse geçilmişti. 1865 yılındaki kolera salgınında İzmir'deki fakir ve pis ortamda yaşayan Museviler için dışardan tıbbi yardım geldiği gibi terk edilen geleneğe uygun şekilde şehir yöneticileri tarafından bunlar için bir aşhane de kuruldu. Gayr-ı müslim tebaadan bazı muhtaçlara yabancı misyonların yardımcı olduğu görülmekteydi. 1852 yılında İzmir'e gelen T. Gautier isimli bir seyyah, "fakir Musevi cemaatinin Baron Rotschild'in vakfettiği bir avlu etrafındaki barakalarda yaşadığını" belirtmekteydi. Ticari merkezler ile azınlıkların yoğun olduğu yerlerde, İngiliz, Amerikan, Fransız ve Alman yetimhane, okul ve yardım evleri bulunmaktaydı. Mesela Maraş'a Bağdat demiryolu

ulaştığında Almanlar kentte bir Dar'uleytâm kurmuşlardı (Ortaylı, 2000: 214-217)².

Konya'da ve diğer Osmanlı beldelerinde, tekkenin küçüğü olan zaviyeler, ticari yönden önemsiz olan yollar üzerinde hayırseverler tarafından kurulurlardı. Bu zaviyelere tahsis edilen vakıfların gelirleriyle de gelip geçen yolcuların yeme ve barınma ihtiyaçları ücretsiz karşılanırdı. Ayrıca bu zaviyelerin öşürden muaf tutuldukları bilinmektedir.³ Yollardaki vakıf zaviye ve tekkelerin bazıları gelirleri olduğu halde yolculara vakfiye gereği yemek çıkarmadıklarında, vakıf görevlilerinin vakıf gelirlerini yedikleri sonucuna varılarak önce ikaz ediliyorlar, olmazsa bu zaviye ve tekkenin idaresi başka şeylere veriliyordu (Küçükdağ, 2003: 171; Orhonlu, 1990: 102).

Osmanlı dönemi eğitim kurumlarından olan sıbyan okullarının kurulması ve yönetiminin kurucularının tesis ettikleri vakıflarla mümkün olduğu görülmektedir. Bu tür okullar vakfiyelerinden anlaşıldığı kadarı ile "Mekteb-i Sibyan", "Muallimhâne", "Mektephâne" gibi adları ile anılmakta idiler. Muallimlerin çoğu az çok medrese eğitimi alanlar ile imam ve müezzinlerden oluşmaktaydı. Vakfiye gelirine göre değişmekle beraber çoğunun bir muallimi, bir kalfası, bir de hademesi bulunmaktaydı. Bunların ücretleri vakıf gelirlerinden ödenmekteydi. Varlıklı kimselerin ve özellikle devletin yüksek dereceli memurları tarafından kurulan vakıfların gelirleriyle varlığını sürdüren medreselerin şehir halkına ekstra bir yük getirmediği görülmektedir. Okul kurumlarının dışında kütüphanelerin de vakıflara bağlı olarak faaliyet gösterdikleri bilinmektedir (Çadırcı, 1991: 96-98).

Bazı yerlerde mahkemelerinin tamir masrafları vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Mesela, Kayseri'deki "mahkeme-i şer'iyeye" Nevşehir'deki Damat İbrahim Paşa evkafına bağlı idi. Mahkemenin tamiri gerektiğinde durum İstanbul'a bildirilmişti ve İstanbul'dan vakfın sorumlusu Nevşehir'de mukim Ömer Tahir Bey eliyle onarımı istenmişti (Çadırcı, 1991: 88).

Islahat Fermanı (1856) sonrasında gayrimüslim toplulukların vakıf, kilise ve mektep gibi kurumları daha kolay kurup geliştirdikleri görülmektedir (Çadırcı, 1991: 257).

² Vakıf Gureba Hastanesi hakkında bilgi için bkz., (Kahya-Erdemir, 2000: 242-245).

³ Yusuf KÜÇÜKDAĞ, "Konya'da Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Tekke ve Zâviyeler", *Osmanlı Döneminde Konya*, Editör: Yusuf Küçükdağ, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya, 2003, s.171; ORHONLU, a.g.e., s.102.

2.2.3. İmar ve Bayındırlık Hizmetleri ve Vakıflar

Tehlikeli bölgelerin güvenliği sağlamak veya yeni elde edilen toprakları şenlendirmek veya ihya etmek için kurulan *derbent*lerin bir kısmının oldukça büyük vakıflar eliyle idare edildikleri görülmektedir. Her ne kadar bu vakıfların gelirleri devlet kararıyla belli yerlerin vergilerinden bir kısmının buraya tahsisinden ibaret ise de, bu tür derbentlerin yerine getirdiği işlevler esasen derbent görevlileri ve derbentin bulunduğu insanlar marifetiyle yerine getiriliyordu. Bu vakıflar eliyle bakir topraklar işlenmekle kalmıyor; zirai sahada büyük işletmeler ve sulama tesisleri de meydana getirilmekteydi. Bazı tehlikeli yerlerde ise han, çeşme, palanka, kale, cami inşaatları ile yerleşim yerleri haline dönüşmesi sağlanmak suretiyle hem güvenli ticaret imkânı sağlanıyor, hem de konargöçerlerin veya topraksız unsurların iskânı mümkün oluyordu (Orhonlu, 1990: 27-29).

Park, bahçe, yol, iskele, köprü, liman gibi hizmetlere yönelik imar faaliyetleri ile suyun isalesi hizmetleri de vakıflar eliyle yapılmaktaydı. Bu hizmetlere yönelik altyapı vakıflar eliyle kuruluyor ve bakım onarımları da vakıflar tarafından yapılıyordu (Tuncer, 2005: 26).

2.2.4. Finansman Kaynağı Fonksiyonu ve Avarız ve Para Vakıfları

Bir diğer vakıf türü de *avârız* vakfidir. Bu vakıfların özellikle kimsesiz ve yetimleri gözeten fonksiyonlar yerine getirdiği görülmektedir. Şehir ve kasabaların bazı ihtiyaçlarını temin, kimsesiz ve yetimleri barındırmak için vakfedilen paralara da *vakıf avarız akçası* denilirdi (Kepecioğlu, 2002: 22). Bu tür vakıflarda kimi gelir kaynakları belli amaçlara ilişkin olarak para olarak vakfedilmekteydi. Parayı vakfeden açıkça bu paraların % 10 (10'u 11'den), % 15 (10'u 11,5'dan) ve % 20 (10'u 12' den) olmak üzere faizle işletilmesini açıkça istemekteydi (Tuş, 2001: 161). Para vakıflarının ilk kez Fatih devrinde kurulduğu ve Fatih'in geliri yeniçeri ocaklarına verilen etlerin sübvansiyonunda kullanılmak üzere 24 000 altın vakfettiği sanılmaktadır. İstanbul'da 1456-1551 yılları arasında kurulmuş para vakfının 1161 adet olduğu görülmektedir (Tabakoğlu, 2007: 231). Para vakıflarının şer'î hile⁴

⁴ Para vakıfları vâkıfın elindeki menkul değer hükmündeki parayı normal vakıf şartlarına uyarak vakfetmesi, mevkûfun gayr-ı menkul ve müebbed olmayışı nedeniyle İmam Birgivî (1573) tarafından caiz görülmediği halde, Ebussu'ûd Efendi (1574) tarafından caiz görülmüştür. (Güler, 2002: 17, dipnot 59). Ayrıca taşınır malların vakfedilemeyeceğine dair kuralın yumuşaması ve taşınır malların vakfedilebileceğine dair İmam Züfer'in içtihadına dair geniş bilgi için bkz. (Tabakoğlu, 2007: 231, dipnot 246).

yoluyla sürdürülen bir uygulama olması bir yana Osmanlıda para vakıfları ortalama % 10 faizle para kullandırmaktaydı. Bu faiz oranları uluslararası ticarete fazlaca dâhil olmayan Kayseri gibi yerlerde ise % 20 dolaylarında idi (Özel, 2000: 21-22). Bursa'daki para vakıflarının verdikleri borçlardaki faiz oranları çoğunlukla % 11 ile % 13 arasındaydı (Pamuk, 2000: 89). Hatta vakfın mütevellisi ve veya sorumlularının, vakfın normal zamanlarda yani vakfın parası gereken yerlere sarfı durumu yokken paranın faizle işletilmesinden kaynaklı gelir kaybının hesabı sorularak kadıya şikâyet edildikleri görülmektedir⁵. 18. yüzyılda para vakıflarında gözlenen bir eğilim de bu örneği desteklemektedir. Bu eğilim, vakıfların ellerindeki nakitlerin önemli bir bölümünü müteveli heyeti üyelerine borç vermesidir. Müteveli heyeti üyeleri bu fonları daha yüksek faiz oranlarıyla İstanbul'daki büyük sarraflara devretmekte ve böylece vakıf fonlarından kazanç sağlamaktaydılar. İstanbul'daki sarraflar ise topladıkları fonları iltizam ve büyük ölçekli girişimlerin finansmanında kullandırtıyorlardı (Pamuk, 2000: 89). Görüldüğü üzere para vakıfları Osmanlı iktisadî hayatı için önemli bir finansman kaynağı fonksiyonu görmektedir.

2.2.5. Vakıfların Diğer Fonksiyonları ve Kadınların Vakıfları

Özellikle esnaf teşkilatı açısından vakıfların önemi yadsınamaz. Zira esnafın iş gördüğü dükkânların önemli bir kısmı değişik vakıflara aittir. *İcâreteyn* sözleşmelerinde esnaf bir vakıftan dükkân kiraladığında başlangıçta hayli büyük miktarda bir götürü bir ödeme yapıyordu ama daha sonra ödediği kira daha düşük bir miktarda oluyordu (Faroqi, 20002: 235).

Özetle, vakıflar fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasından, borçluların ödenmesine, sağlık hizmetleri verilmesine, göçmen kuşların doyurulması ve beslenmesine⁶; evlenecek yaşa gelmiş kimsesiz fakir ve gariplerin evlendirilmesine (cehiz vakfi), sünnet vakti gelmiş çocukların sünnet ettirilmesine (hitan vakfi), kışın yaşlı ve çocuklar kaymasın diye buzlu yerlere ve mikrop

⁵ Mesela burada Konya'daki bir vakfın mütevellisinden bir imam, vakfın hesapları görülürken vakfın parasını normal zamanlarda işletmemek suretiyle vakfi zarara uğratmakla suçlanmıştı. (Tuş, 2001: :90-91).

⁶ Mecelle Şarihi Ali Haydar Efendi'nin oğlu Dr. Celal Esad Arsebük bu durumu şu şekilde ifade etmektedir. "Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok büyük inkişafa mahzar olan vakıflar sayesinde bir adam, vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallardan yer içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir mektepte hocalık eder, vakıflar idaresinden ücretini alır, öldüğünde vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezara gömülürdü. Bu sûretle beşeri hayatın bütün icaplarını ve ihtiyaçlarını vakıf mallarından temine pekâla imkan vardı." (Güler, 2002: 18).

saçmasın diye tükürük üzerine kül döktürülmesine (kül vakfı), eşkiyaların esir aldığı kimselerin fidyelerinin ödenmesine (fidye-i necat vakfı) ve hizmetçi, köle, cariye ve evlatlıkların kırdığı züccaciye eşyanın tazminine kadar (züccaciye vakfı) kadar pek çok alanda hizmet vermekteydiler (Çalışkan-İkiz, 2001: 37-39).

Vakıf uygulamalarında dikkat çeken bir diğer olgu kadınların kendi adlarına vakıf kurabilmeleri; vakıf mütevellisi olabilmeleri ve vâkıfa ilişkin haklarının miras yoluyla kendi oğul ve kızlarına geçebilmesidir (Faroqhi, 2002: 189). Bu olgu vakıf açısından, kadın ve erkek arasında bir ayrımcılık güdülmemiş olması hasebiyle günümüz ölçülerinde bile bir hayli önemli bir olgudur.

2.3. Tanzimat'tan Sonra Vakıf Sisteminin Gerilemesi

Tanzimat ile birlikte vakıfların vergi muafiyetlerinin büyük kısmı kaldırıldıysa da, bazı vakıfların vergi muafiyetleri belli koşullarda devam etti. İmam, kayyum, müezzin, hatip, muallim-i sibyan, gibi görevlilerin muafiyetleri bunların emlak ve araziden belli gelir elde etmiyor olmaları şartına bağlandı (Cezar, 1986: 284). Tanzimat'tan sonra eğitim ve öğretim ile yargı alanında yapılan düzenlemelerden ilmiye sınıfının gelirleri, 2. Mahmut'tan sonra giderek artan ölçüde devlet denetimine alınmaya başlandığı için azalmakta idi. Bunların çoğu hizmetleri karşılığı maaşa bağlanmışlardır (Çadırcı, 1991: 334).

Öte yandan devletin mali sıkıntılarının def'i için padişahın ceb-i hümayundan özel gelirlerini merkezi hazinenin emrine vermesi dışında, müracaat edilen yollardan biri, devletin en büyük geliri vakıflarının gelirlerinin Darp-hane-i Amire vasıtasıyla merkezi hazine yararına kullanılmaya başlanmasıydı (Cezar, 1986: 216, 264, 307)⁷. Özellikle büyük olanlarının gelirlerinin merkezi bütçe gelirleri ile ilişkilendirilmesi Tanzimat sonrası önemli gelişmelerdendir. 1713'de İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirlerdeki birçok vakfın Evkaf Muhasebesi adlı bir maliye kalemi marifetiyle idare edilmesinden sonra 1826'da kurulan Evkaf Nezareti vakıflar ile ilgili temel devlet kurumu oldu. Bu tarihten sonra belli alacaklılara ödeme yapma amacı ile tahsis edilmiş vakıf gelirleri Maliye Hazine'sine zapt edildiği gibi Hazine ile ilgisi kolayca kurulamayan vakıfların işleri de Evkaf Nezareti'ne bırakıldı. Eski-

⁷ Bu büyük vakıfların bazılarında yapılan Tersane-i Amire hazinesine yapılan gelir tahsislerinin ayrıntısı için bkz. (Cezar, 1986: 212-213).

den nazır ve mütevelliler vasıtasıyla idare edilen vakıfların idaresi de bu nezarete geçti. Böyle bir nezaretin kurulmasını haklı kılan en önemli husus ise, 19. yüzyılın başlarında İstanbul'daki arazi ve emlakın hemen hemen hepsinin vakıf haline gelmiş olması idi. Bu yüzden bu vakıflarla ilgili alım satım muamelelerinin vakıf mütevellileri ve tahsildarlarının elinde olmasından kaynaklanan büyük karışıklıkların önüne geçilmek istenmişti. Evkaf Nezareti belli bir düzen getirmişse de, Nezaretin giderek artan sayıda vakfi kendisi ile ilişkilendirip gelirlerini kendisine bağlamaya başlaması yüzünden vakıflar ve personelinin durumu da bir o kadar kötüleşmişti. Başka bir ifade ile, vakıf gelirlerinin senetlerinde belirtilen yerlere sarf edilmeyip bu şekilde merkezî hazineye aktarılması vakıflar ve personelinin durumunu kötüleştirdi (Tabakoğlu, 2007: 232-233). Evkaf Nezareti tarafından idare edilen vakıflara "mazbut" idare edilmeyenlere ise "gayri mazbut" vakıflar denilmiştir (Akbulut, 2007: 70).

SONUÇ

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş sürecinin sürdürülmesi için hükümetler arası ilişkiler dışında, Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşlarının birlikte çalışmaları bir hayli önem arz etmektedir. Süreç ilerledikçe Türk STK'nın Avrupa'daki muadilleri ile işbirliğinin de artması beklenmelidir (Stefanos, 2000: 22-23)⁸. Türkiye'nin tarihsel mirası içerisindeki en önemli kurumsal tecrübelerinden biri olan vakıfların bu anlamda sivil toplum dinamiklerinin yaygınlaşması için bir başlangıç noktası olarak ele alındığı bu çalışmanın amacı, tarihsel süreç içerisinde vakıf geleneğinin bu topraklarda ne kadar güçlü bir temeli olduğunu göstermektir.

Sivil topluma ilişkin teorik çalışmaların ortaya koyduğu, sivil toplum hareketlerinin sahip olması gereken gönüllülük, özerklik ve katılımcılığa açıklık gibi kriterler açısından Osmanlı vakıf uygulamalarının bir hayli gelişkin olduğu görülmektedir. En önemlisi STK, sivil toplum kuruluşları devlet ile toplum arasında bir köprü gibi kurgulanırsa, toplum ihtiyaçlarının bu kuruluşlar vasıtasıyla mahallî veya yerel düzeyde daha iyi algılanıp tespit edilebilmesi ve devletin yasal düzenlemeleri içinde bu ihtiyaçların çabucak giderilmesi suretiyle önemli bir sosyal politika fonksiyonunu yerine getir-

⁸ Yerasimos, bu sürecin sağlıklı olması için STK'ların bir envanteri çıkarılması gerektiğini düşünmektedir (Yerasimos, 2000).

mektedirler. Böylece mesela, fakirlikle mücadelede vakıflar, devlet ile bireyler arasında yer alan bir destek kurumu gibi değerlendirilebilir.

Osmanlı tecrübesinin uygulama düzeyinde eleştiriye açık yönü ise, yukarıda ifade edilen vakıfların devlet ile birey arasında oynadığı ara destek rolünün tam da fakirlik sorununu çözmeyi güçleştirebilecek bir faktör olabilme olasılığıdır. Eğer insanlar çalışmadan geçinebiliyorlar ise insan onuruna ters bile olsa yardım almayı çalışmaya tercih edebilirler. Bu nedenle, sivil toplum kuruluşlarının doğrudan gelir desteği sağlamaya yönelik bir rolden ziyade bireylerin gelir elde edici beceri ve donanımlar kazanmalarını teşvik edici mesleki eğitim ve beceri kazandırıcı projeleri yürütmek şeklinde bir rol oynamaları gerekmektedir. Dolayısıyla Osmanlı vakıflarının bu tür bir rolü başarılı bir biçimde oynadığını rahatlıkla söylemek kolay değildir. Ancak insanların sosyal amaçlı gönüllü faaliyetlere yatkınlıklarının olması başlı başına bir beşeri kazanç olduğundan, bu olumlu özellik daha ekonomik rasyonel bir yöne doğru yöneltilip toplumsal yararı daha yüksek sivil toplum kuruluşları oluşturabilmenin mümkün olduğu akıldan çıkarılmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, İlhan (2007), "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi", *Vakıflar Dergisi*, XXX. Sayı.
- Sarıcaoğlu, M.Esat (2007), "Osmanlı Vakıfları Hakkındaki Tartışmalar", *Vakıflar Dergisi*, XXX. Sayı.
- Başkan, Filiz (2000), "Küreselleşme, Sivil Toplum ve Fethullah Gülen", *Global Yerel Eksen-de Türkiye*, Derleyenler: E.Fuat Keyman- Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Cezar, Yavuz (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Çadırcı, Musa (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Çalışkan, Yaşar - İkiz, M. Lütfi (2001), *Kültür, Sanat ve Medeniyetimizde Ahilik*, II. Baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Deniz, Şefaattin (2007), "Evkâf Nedir? Âşir Efendi Zâde Mustafa Kâmi", *Vakıflar Dergisi*, XXX. Sayı.
- Faroqhi, Suraiya (2002), *Stories of Ottoman Men and Women-Establishing Status, Establishing Control*, Eren Yay., İstanbul.
- Güler, Mustafa (2002), *Osmanlı Devleti'nde Harameyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, Tatav Yay., İstanbul.
- Güran, Tevfik (2006), *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar, Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul.

- İnalçık, Halil (2000), “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, *Global Yerel Eksende Türkiye*, Derleyenler: E.Fuat Keyman- Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul.
- İstanbul Vakıf Tarihi 1 (1742-1764)* (1998), (*İstanbul Külliyyatı 5 içinde*), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- Kahya, Esin - Erdemir, Ayşegül (2000), *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., No: 302, Ankara.
- Kepecioğlu, Kamil (2002), *Tarih Lûgati, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Temel Terimleri Sözlüğü*, 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara.
- Küçükdağ, Yusuf (2003), “Konya’da Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Tekke ve Zâviyeler”, *Osmanlı Döneminde Konya*, Editör: Yusuf Küçükdağ, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya.
- Mühimme Defteri 90* (1993), Yayına Hazırlayanlar: Nezih Aykut, İdris Bostan, Feridun Emecen, Yusuf Halaçoğlu, Mehmet İpşirli, İsmet Miroğlu, Abdülkadir Özcan, İlhan Şahin, İstanbul.
- Orhonlu, Cengiz (1990), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilatı, Genişletilmiş İkinci Baskı*, Eren Yay., İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özel, Mustafa (2000), “İktisadi Oryantalizmin Sonu: Çind, Hind ve Osmanlı Ekonomilerine Yeni Bakış”, *Divan İlmi Araştırmalar*, Yıl: 5, Sayı: 8, 2000/1.
- Öztürk, Nazif (2005), “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, XXIX. Sayı.
- Pamuk, Şevket (2000), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (1990), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul.
- Sarıbay, Ali Yaşar (2000), “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum”, *Global Yerel Eksende Türkiye*, Derleyenler: E.Fuat Keyman- Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet (2007), *Türk İktisat Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Tuncer, Orhan Cezmi (2005), “Anadolu’da Vakıflar ve Bayındırlığa Katkısı”, *Vakıflar Dergisi*, XXIX. Sayı.
- Tuş, Muhittin (2001), *Sosyal ve Ekonomik Açıdan Konya (1756-1856)*, Konya Ticaret Odası Yay. No: 23, Konya.
- Yerasimos, Stefanos (2000), “Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik içinde*, Ed: Stefanos Yerasimos, Günter Seufert, Karin Vorhoff, İletişim Yay., İstanbul.
- Yıldırım, İbrahim (2004), *Demokrasi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, Seçkin Yay., Ankara.
- Yüksel, Hasan (2007), “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, XXX. Sayı.